

METODA RAEPSAET-CHARLIER ȘI INSCRIPȚIILE DACIEI ROMANE

de CÉCILE POPESCU și MIHAI POPESCU

Pornind de la metoda propusă de **M.-Th. Raepsaet-Charlier**, o anchetă realizată asupra inscripțiilor **Daciei romane** demonstrează că utilizarea anumitor formule epigrafice se supune unor mode și modele depistabile și în alte provincii ale Imperiului roman. Astfel, *I.O.M. IVNONI REGINAE* apare în Dacia sub Hadrian, *DEO/DEAE* și *GENIO LOCI* sub Antoninus Pius, *SANCTVS/SANCTA, PRO SALVTE SVA, DIS DEABVSQVE (IMMORTALIBVS) OMNIBVS* sub Marcus Aurelius. Formularul sacru este fixat sub Antonini pentru cca 100–120 de ani. Perioada cea mai bine reprezentată este însă cea a Severilor. În difuzarea acestor formule un rol important l-au jucat **militarii, elitele locale** și cele două mari centre urbane **Apulum** și **Ulpia Traiana Sarmizegetusa**. Cercetarea se bazează în principal pe documentarea epigrafică strânsă în IDR (II și III/1–4), *Cronica epigrafică a României* (anual, în revista SCIVA), CIL III, AnnEp și alte publicații, precum și pe fișierul propriu de inscripții.

Cartea profesoarei de epigrafie latină, instituții romane și critică istorică aplicată Antichității, de la Universitatea Liberă din Bruxelles organizată, după propria ei mărturisire, după sacrosanctul tip cartezian în trei părți, pune în evidență utilizarea unor formule epigrafice pe teritoriul Galliilor și al Germaniilor. Axioma după care funcționează lucrarea este următoarea: folosirea formulelor epigrafice răspunde unor mode sau nevoi delimitate în timp, în consecință aceste formule

¹ Marie-Thérèse Raepsaet-Charlier, *Diis deabusque sacrum. Formulaire votif et datation dans les trois Gaules et les deux Germanies*, Gallia Romana 1, Publications du Centre Albert Grenier, Paris, 1993, 95 p.

În introducere (p. 1–7) autoarea ne mărturisește interesul ei pentru epigrafie și faptul că această lucrare a fost realizată la cererea profesorilor M. Le Glay și Y. Burnand. În aceste prime pagini ne sunt dezvăluite obiectul cercetării, metoda și formulele epigrafice folosite, teritoriul anchetei, obstacolele întâlnite și o scurtă bibliografie.

Primul capitol (p. 9–48) tratează cronologia formulelor de jurământ și de consacrare. În prima sa parte sunt analizate formulele generale: *In HDD* (p. 9–11), *Deo/Deae* (p. 12–17), asocierea dintre cele două formule (p. 18), *Augustus/Augusta* (p. 19–21), *Sanctus/Sancta* (p. 22–23), *Sacrum* (p. 24–25), *Pro salute* (p. 26–27). În cea de-a doua parte sunt analizate formulările specifice de nume de divinități: *I.O.M. (et) Iunoni* și *I.O.M. (et) Iunoni Reginae* (p. 28–36), *Matres, Matronae* (p. 37), *Genio loci* (p. 38–39), *Genius* (p. 40), *Dis deabusque (immortalibus) omnibus* (p. 41–42), *Numini Augusti/Numinibus Augustorum* (p. 43–46).

Al doilea capitol prezintă utilizarea formulelor pe provincii și regiuni (p. 49–70), iar cel de-al treilea (p. 71–80) înfățișează, grație a patru exemple, diverse probleme cronologice particulare (CIMRM, 1098 și 1223 ce nu oferă criterii de datare precoce; CIL XIII, 7610 datat spre jumătatea celui de al treilea secol; AnnEp, 1983, 723 datat spre 150 și CIL XIII, 6722–6723 pe care autoarea le plasează în timpul domniei lui Marcus Aurelius).

Importanța locului de descoperire, a rolului formulelor „civile” și „militare”, al celor publice și private, individuale și colective, al evoluției onomastice, al „străinilor” și faptul că voga inscripțiilor sfârșește înspre anii 250 (ceea ce nu înseamnă că păgânismul este minat de criza secolului al III-lea), sunt considerații pe care le regăsim sub forma concluziilor (p. 81–84). Lucrarea se încheie cu o listă de indici onomastici, geografici și epigrafici.

pot oferi criterii cronologice pentru datarea altor inscripții. Dorința autoarei este să realizeze un instrument de lucru capabil de a aduce un supliment de informație criteriilor de datare tradițională și astfel de a permite rezolvarea unor probleme de lectură și de completare a unor produse epigrafice. Ancheta amănunțită a expresiilor a permis reținerea a 303 inscripții din Aquitania, 216 din Lugdunensis, 254 din Belgica, 756 din Germania Inferior și 810 din Germania Superior. Dintre aceste dedicații, folosite atât de militari, cât și de civili, au fost datate 22 din Aquitania, 19 din Lugdunensis, 18 din Belgica, 133 din Germania Inferior, respectiv 301 din Germania Superior. Metoda a fost deja propusă de către autoarea cărții încă din 1975 și a fost urmată pe această cale de Rosalba Mancini². Totodată, acest tip de cercetare necesită o oarecare doză de circumspecție din cel puțin două motive, puse în evidență și de autoarea cărții: produsele sale nu sunt scutite de efectele unor noi descoperiri, deci nu trebuie privite ca niște rezultate definitive, imuabile și, în același timp, ele au un caracter local, neputând fi aplicate mecanic întregului Imperiu. Înscriindu-ne în această linie metodologică și ținând cont de obstacolele prezentate, vom încerca să dăm seama de cunoștințele privitoare la Dacia și să le comparăm cu cele obținute de M.-Th. Raepsaet-Charlier, fiind conștienți de importanța corelării informațiilor de acest tip din mai multe zone.

IN H(onorem) D(omus) D(ivinae). Cele șase monumente, toate din Dacia Superior, din mediul civil, nu ne oferă pe de o parte informațiile necesare capabile să precizeze unele criterii cronologice, iar pe de altă parte numărul redus de piese poate fi considerat insuficient pentru un asemenea tip de datare.

DEO/DEAE este o formulă utilizată foarte frecvent în asociere cu numele unei divinități. Am identificat 130 de manifestări pe teritoriul Daciei, dintre care 112 provin din Dacia Superioară, 15 din Dacia Porolissensis și numai trei din Dacia Inferioară. Trebuie făcută însă diferențierea între plasarea lui *deo/deae* înaintea sau după numele divinității. Acest ultim tip nu ne-a dezvăluit decât 13 exemplare, dintre care 12 din Dacia Superior și un unic monument din Dacia Porolissensis. Stabilirea unor criterii cronologice este facilitată de numărul relativ ridicat de piese (40) ce oferă indicii de datare. Formula consistând din numele zeului precedat de *deo/deae* intră în uz încă din epoca lui Antoninus Pius, din anul 153 (CIL III, 1562). Acestei perioade i se poate atribui, probabil, și inscripția dedicată lui Jupiter Dolichenus de la Apulum (CIL III, 1128). Ultimele mărturii ale utilizării formulei în Dacia provin din timpul domniei lui Gallienus (CIL III, 1560 de la Băile Herculane și CIL III, 875 de la Potaissa). Această ultimă piesă este datată prin anul 259/260. Observăm că perioada în care acest tip de formulare este utilizat acoperă, cu certitudine, o perioadă cuprinsă între anii 153–260. Notăm, totodată, că această schemă atinge apogeul în timpul Severilor. În ceea ce privește asocierea numelui unei divinități cu formula *deo/deae*, nu putem preciza decât momentul apariției sale, în timpul domniei lui Marcus Aurelius (CIL III, 1132).

² ANRW II, 3, 1975, p. 232–282; Tituli 2, 1980, p. 173–178.

Asocierea formulelor *IN H(onorem) D(omus) D(ivinae)* și *DEO/DEAE* este inexistentă pe teritoriul Daciei, deci nu oferă nici un criteriu cronologic. Aceeași situație se constată în cazul asocierii *IN HDD – PRO SALVTE*.

AVGVSTVS/AVGVSTA. Formula *Augustus/Augusta*, ce tinde să asocieze familia imperială cultelor, se regăsește în 84 de inscripții din Dacia, respectiv 77 din Dacia Superior și șapte din Dacia Porolissensis. Remarcăm absența utilizării ei în Dacia Inferioară. Numai 25 monumente ne oferă informații mai precise pentru a stabili criteriile cronologice de utilizare a formulei în Dacia. Această folosire este întâlnită de-a lungul întregii istorii a provinciei romane, deci stabilirea unor criterii cronologice este imposibilă. Prima utilizare datează din timpul organizării canabelor de la Apulum, probabil sub Traian sau la începutul domniei lui Hadrian, atunci când L. Silius Maximus, veteran din legiunea I Adiutrix și prim magistrat al canabelor, dedica alături de familia sa Fortunei Augusta și geniului canabelor (CIL III, 1008). Utilizarea cea mai tardivă provine tot de la Apulum (AnnEp, 1954, 258 = 1983, 815), pe un monument dedicat Eponei Augusta de către Aurelius Marcus, locțiitorul guvernatorului din timpul domniei comune a împăraților Trebonianus Gallus și Volusianus.

SANCTVS/SANCTA. Această formulă este înregistrată în 27 de inscripții, dintre care 20 provin din Dacia Superior, patru din Dacia Inferior și numai trei din Dacia Porolissensis. Doar zece dintre acestea ne oferă informații precise în ceea ce privește datarea. Pe baza lor putem stabili că formula *sanctus/sancta* a fost utilizată în Dacia începând cu anii 173/175, cum rezultă din două inscripții de la Apulum dedicate lui Silvanus (CIL III, 1153 și M. Bărbulescu, *Ephemeris Napocensis* 3, 1993, p. 181–182, nr. 6). În preajma acestei datări se plasează și inscripțiile de la Germisara, ridicate în onoarea nimfelor de către un fost *quattuorvir* al primului municipiu de la Apulum (I. Piso, A. Rusu, *RMI*, 59, 1990, 1, p. 12, nr. 5), și inscripția de la Apulum (CIL III, 1100) închinată Cybelei de un veteran, *decurion* al Sarmizegetusei, al municipiului Napoca și al canabelor legiunii de la Apulum, și de către familia sa. La Băile Herculane găsim ultima atestare a formulei, grație inscripției puse de Simoniul Iulianus, guvernator al Daciilor spre sfârșitul domniei lui Gordian (CIL III, 1573). Deci, formula are o durată de viață de circa 70/100 de ani între 173/175 (sau anterior acestei date) și 240/244, dacă nu a fost utilizată până la abandonarea provinciei.

SACRVM. Dintre cele 115 inscripții repertoriate în Dacia, doar 20 ne dau referințe cronologice. Din totalul monumentelor, circa 90% provin din Dacia Superior, în timp ce cele două inscripții din Dacia Inferior nu pot fi considerate sigure. Cu toate acestea, utilizarea formulei nu reunește condițiile necesare pentru stabilirea unor criterii cronologice, deoarece primele atestări sunt atribuite epocii lui Traian (CIL III, 1008 și 7904), iar cele mai târzii domniei lui Gordian (CIL III, 6279) sau, eventual, perioadei lui Gallienus (CIL III, 1056). Observăm, deci, că formula este utilizată pe tot parcursul stăpânirii romane în Dacia, cu o lejeră preponderență, însă, în secolul al II-lea.

PRO SALVTE. PRO SALVTE SVA (ET SVORUM). PRO SALVTE IMPERATORIS/D.N./AVG. Formula epigrafică ce consistă în închinarea unui altar întru sănătatea/salvarea împăratului sau a unuia dintre membrii familiei sale nu ne oferă criterii cronologice precise, deoarece, cu toate că este vorba de un număr impresionant de astfel de dedicații (84, dintre care 64 din Dacia Superioară, 19 din Dacia Porolissensis și doar una din Dacia Inferioară), ele se etalează de-a lungul întregii perioade de existență a provinciei, din anul 107 (inscripția de la Vrșac dedicată lui Marte, CIL III, 6273) și până în anul 259/260 (CIL III, 875). Cu toate acestea, putem observa câteva detalii: a) formula consacrată stăpânilor (*pro salute D.N.*) apare în Dacia în anul 197/198 (CIL III, 14 215, 16) și este utilizată până în anul 259/260 (CIL III, 875); b) formula *pro salute Aug.*, foarte rar întrebuințată, doar în trei cazuri, ne sugerează limite cronologice cuprinse de-a lungul domniei comune a lui Septimius Severus și a lui Caracalla (CIL III, 1393 în anii 200/203), eventual și de-a lungul celui de-al treilea secol, fără a putea însă preciza aceste etape; c) ultima atestare a formulei *pro salute imp.* provine de la Ampelum (AnnEp, 1971, 381), din timpul domniei lui Gordian III, eventual de la începutul acesteia.

Situația se prezintă în mod diferit în ceea ce privește utilizarea formulei *pro salute* în cazul persoanelor private, nu din punct de vedere al numărului impresionant de piese (147), nici din cel al răspândirii descoperirilor arheologice (126 monumente provin din Dacia Superior, 16 din Dacia Porolissensis și numai 5 din Dacia Inferior), ci din cel al posibilității stabilirii unor criterii cronologice. Această modă epigrafică este reperabilă în Dacia între anii 159/162 (AnnEp, 1971, 403) și 251/253 (I. Piso, ZPE 50, 1983, p. 247–248, nr. 16).

I.O.M. (ET) IVNONI. Cele patru inscripții, trei din Dacia Superior și una din Dacia Porolissensis, nu pot oferi criterii cronologice sigure, nici din punct de vedere cantitativ și nici din punct de vedere al informațiilor conținute. Cu toate acestea, observăm că trei dintre ele se plasează în linii generale între anul 180 și domnia lui Filip Arabul (CIL III, 1079; AnnEp, 1930, 7; IDR III/2, 246). Putem astfel lansa ipoteza că perioada de utilizare a formulei în Dacia ar fi fost prima jumătate a celui de al III-lea secol.

I.O.M. (ET) IVNONI REGINAE. Un lot de 20 de monumente ilustrează această formulă în Dacia, dintre care doar două au fost descoperite în Dacia Porolissensis, restul provenind din Dacia Superior. Reperele cronologice ne sunt oferite de opt inscripții, în majoritate închinare triadei capitoline. Limita cronologică inferioară este constituită de textul pus de veteranii legiunii XIII Gemina la Apulum pe 13 decembrie 135 (CIL III, 1078), iar cea superioară de altarul ridicat de L. Lael(lius) Terentianus la Napoca în sănătatea împăratului Gordian și a Sabiniei Tranquillina (CIL III, 858).

MATRES/MATRONAE. Unicul monument, provenind de la Potaissa, nu ne oferă nici un criteriu cronologic.

GENIVS. Cu toate că aproape jumătate dintre cele 45 de inscripții ce menționează Genii pot fi datate, utilizarea acestui termen nu reprezintă un criteriu

cronologic pentru Dacia, deoarece el este în folosință din epoca traiană (CIL III, 1008) până la domnia lui Gallienus (CIL III, 892).

GENIO LOCI. Invocarea geniului locului este o caracteristică aproape exclusivă a mediilor militare ce gravitau în jurul celor două centre legionare de la Apulum și Potaissa. Dar, cele cinci mărturii, dintre care doar trei prezentând referințe cronologice, nu oferă un eșantion suficient de vast pentru a putea trage anumite concluzii sigure. Totuși, trebuie reținut că prima în ordine cronologică provine de la Băile Herculane: altarul închinat de către Calpurnius Iulianus (CIL III, 1566), guvernatorul provinciei Dacia Superior între 153–156 (sau 164–168), în timp ce ultima este monumentul ridicat de Optatus, prefectul legiunii V Macedonica de la Potaissa (CIL III, 892), probabil pe timpul lui Gallienus.

DIS DEABVSQVE (IMMORTALIBVS) OMNIBVS. Personaje provenite din rândul militarilor sunt prezente în majoritatea cazurilor în care această formulă este utilizată. Dintre cele 20 de piese, 14 au fost ridicate la Apulum, cinci în Dacia Porolissensis și un unic exemplar la Sarmizegetusa. Prima atestare cronologică este datată din anii legației lui L. Aemilius Carus, circa 173–175 (CIL III, 7771), iar cea din urmă din timpul domniei lui Filip Arabul (IDR, III/2, 246) sau a lui Gallienus (CIL III, 892).

NVMINI AVGVSTI/NVMINIBVS AVGVSTORVM. Slăvirea *numen*-ului împăratului, a stăpânului, a augustului, nu este o practică prea răspândită în Dacia, unde până acum au apărut doar șapte piese, dintre care doar cinci sunt sigure, șase provenind din Dacia Superior și numai una din Dacia Porolissensis. Chiar dacă, din nou, numărul restrâns de mărturii, precum și utilizarea sa anterioară în alte regiuni nu ne permit să stabilim cu certitudine anumite criterii cronologice, putem totuși remarca faptul că toate monumentele din Dacia sunt posterioare anului 180 (CIL III, 862 și IDR III/2, 217) și că primele datări precise aparțin perioadei domniei comune a lui Septimius Severus și a lui Caracalla (CIL III, 1127 și IDR III/2, 328), iar ultima mențiune provine din timpul domniei lui Maximin Tracul (AnnEp, 1983, 803).

Partea finală a intervenției noastre va fi consacrată comparației datelor din Dacia cu cele din Germania și Gallia, în scopul sesizării punctelor ce apropie și ce diferențiază aceste regiuni, precum și câtorva considerații cu caracter local extrase din analiza materialului din provincia dunăreană.

Diferențele sunt notabile în ceea ce privește utilizarea unor formule de tipul *In h(onorem) D(omus) D(ivinae)* sau a asocierii acesteia cu *deo/deae* sau cu *pro salute imperatoris*. Aceasta este maniera cea mai frecventă de asociere a casei imperiale diverselor culte din Gallia și mai ales Germania; de altfel formula este deseori asociată termenului introductiv *deo/deae*, mai ales în Belgica și în Germanii pe la mijlocul secolului al III-lea, ba chiar și redundantului *pro salute imperatoris*. Formula *In h.D.D.* are o utilizare limitată începând cu anul 135 în Gallia Lugdunensis (AnnEp, 1969–1970, 405 b–c), pentru ca ulterior să beneficieze de o frecvență de utilizare mare în timpul Antoninilor și al Severilor, mai ales în Germania Superioară, unde regăsim ultima sa atestare în anul 325

(BerRGK 17, 1927, nr. 163). Un alt element de diferențiere este atestarea masivă a formulei dedicatorii închinată *Matres/Matronae*, apărută încă din epoca republicană în sudul Galliei și din perioada lui Domitian în Belgica și pe Rin.

În mod surprinzător, punctele de apropiere sunt mult mai numeroase decât cele ce diferențiază utilizarea unor formule în cele două părți ale Imperiului. Vom prezenta aceste fapte, într-un mod succint. Formula *deo/deae* plasată înaintea numelui divinității este foarte frecventă începând cu mijlocul secolului al II-lea și până pe la mijlocul celui de-al III-lea veac. Notăm că la Roma această combinație apare din anul 158 (CIL VI, 715). În ceea ce privește utilizarea formulei *Augustus/Augusta* observațiile d-nei Raepsaet-Charlier sunt valabile și pentru Dacia: ea nu oferă criterii cronologice, este utilizată în provinciile unde formula *In h.D.D.* este puțin răspândită și este preferată în mediul civil (două treimi din inscripțiile din Dacia sunt dedicate de către civili). Problemele ridicate de analizarea termenului *sanctus/sancta* sunt aceleași: relativa insuficiență a probelor și apariția formulei în Germania Inferior în timpul lui Marcus Aurelius (CIL XIII, 12 036) și dispariția ei, în Germania Superior, la sfârșitul epocii lui Filip Arabul (CIL XIII, 6552). De altfel mai multe formule oferă aceleași criterii cronologice pentru Dacia și cele două Germanii: *pro salute sua* (între epoca lui Marcus Aurelius și jumătatea veacului al III-lea), *genio loci* (începând cu domnia lui Antoninus Pius și până pe la jumătatea secolului al III-lea; menționăm totodată și rolul militarilor în dezvoltarea acestui cult) și *dis deabusque (immortalibus) omnibus* (de la Marcus Aurelius și până la jumătatea veacului al III-lea, mai ales în mediul militar; trebuie totuși menționat faptul că una dintre inscripțiile Germaniei Superioare – CIL XIII, 6727 – datează din timpul lui Diocetian). Nici una dintre următoarele formule nu poate oferi un criteriu de datare în cele două zone supuse comparației: *pro salute imperatoris*, *sacrum*, *I.O.M. Iunoni* și *genius*. În primele două cazuri se confirmă aprecierile conform cărora *pro salute imperatoris* beneficiază de o utilizare mai pronunțată în timpul Severilor, iar *sacrum* de-a lungul secolului al II-lea.

Ultimele două formule supuse analizei noastre ne oferă atât puncte convergente, cât și divergente între cele două regiuni: *I.O.M. Iunoni Reginae* este o formulă adoptată în majoritate de către militari (în Dacia este vorba de 50% dintre cazuri), în schimb, criteriile de datare nu sunt aceleași decât în condițiile în care luăm în considerare numai evoluția dedicațiilor individuale și private (între domnia comună a împăraților Marcus Aurelius și Lucius Verus și perioada împăraților Gordian și Filip Arabul). *Numini Augusti / Numinibus Augustorum* este o formulă utilizată mai ales în mediul civil, dar lipsa documentelor nu face decât să amplifice dificultatea datării, deși în mod subiectiv am fi tentați să plasăm utilizarea acestei formule din vremea domniei comune a împăraților Septimius Severus și Caracalla și până în epoca imediat posterioară Severilor.

Fără să intrăm în detalii, care ar necesita scurte articole separate pentru fiecare caz, și deoarece dorim să rămânem mai ales în cadrul analizei cronologice, atragem atenția asupra câtorva elemente pe care ni le dezvăluie aceste informații pentru Dacia.

I. Din punct de vedere cronologic distingem mai multe etape în elaborarea formularului inscripțiilor.

a) În timpul domniei lui Hadrian apare formula *I.O.M. Iunoni Reginae* grație veteranilor legiunii XIII Gemina de la Apulum, însă adevărata sa difuzare se va realiza sub cei doi succesori ai săi, atunci când încep să fie utilizate *deo/deae, genio loci* (acestea două sub Antoninus Pius, prima în mediul civil, iar cea de-a doua în cel militar, medii clitiste, cosmopolite ce frecventau stațiunea termală de la Băile Herculane) iar apoi *sanctus/sancta, pro salute sua și dis deabusque (immortalibus) omnibus*. Aceste din urmă formule apar în vremea lui Marcus Aurelius, având drept centru de difuziune aglomerația urbană Apulum și fiind pe de o parte opera elitei municipiului Aurelium, iar pe de altă parte a activității guvernatorului L. Aemil(ius) Carus, prezent în apropierea sediului legiunii în aceste momente de tensiune pe frontiera de nord. Remarcăm totodată că aceste formule apar în asociere cu divinitatea principală a statului (Jupiter), cu divinități ce sunt foarte frecvente în această regiune (Silvanus, Diana, nimfele) și cu divinități orientale (Cybele și interesantul sincretism propus de guvernatorul mai sus citat). Astfel, putem considera că sub Antonini se stabilește și se fixează pentru 100–120 de ani un nou formular al inscripțiilor sacre, în care sunt abordate problemele personale ale individului, dar și modul de a capta bunăvoința divinităților locale, cu nume necunoscute, sau de a atrage atenția tuturor zeităților protectoare asupra individului ce descoperă o nouă lume, nesigură, în efervescență, îndepărtată de sursa puterii și, probabil, încă incomplet romanizată.

b) Cea mai bogată epocă în ce privește producția epigrafică este cea a Severilor, ca o confirmare a avântului economic de care beneficiază și Dacia. Regăsim formulele mai sus citate într-o mare cantitate, dar în mod paradoxal nu avem de-a face cu o reînnoire, ci mai degrabă cu o maximă utilizare a unor șabloane create cu 20–50 de ani în urmă. Această exploatare a canoanelor inscripțiilor într-o anume direcție până la uzura însăși a sensului voit este vizibilă în utilizarea fără limite a asocierii împăratului și familiei sale diverselor culte (*Augustus/Augusta; pro salute imperatoris* și probabil *In H(onorem) D(omus) D(ivinae)*). Această derivă propagandistică și de manifestare a loialității va goli de sens foarte repede formula *numini Augusti* și variantele sale, pentru a permite afirmarea modelului standardizat, dar lipsit de conținut religios, *devoti numini maiestatique eius*³.

c) Notăm comportamentele relativ apropiate, reținute de epigrafie, între Germanii și Daciile Superior și Porolissensis. Bineînțeles, din această analiză trebuie excluse manifestările religioase și de afirmare a loialității specifice zonei renane: *Matres/Matronae* și *In h.D.D.*

II. Analizarea datelor obținute ne permite să tragem câteva concluzii generale privitoare la modul de difuzare a acestor formule.

a) Este scos în evidență rolul important al orașelor, zonelor de vilegiatură și al castrelor în acceptarea, promovarea și redistribuirea acestor canoane înspre

³ Formula apare la Roma în anul 209 (AnnÉp 1965. 338), iar în Dacia, în castrul de la Irlăceni din anul 212–213 (IDR, III/4, 265).

localitățile mai modeste. Remarcăm, în special, importanța principalelor două orașe ale Daciei Superioare: Apulum și Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cea de a doua colonie citată se află în prim plan mai ales în cazul utilizării formulelor relative la asocierea familiei imperiale unor culte, observație ce nu ne miră, știind că acest centru era principalul focar al cultului imperial în Dacia. Apulum este sediul guvernatorului, al legiunii XIII Gemina, iar aglomerația urbană va da naștere la două orașe, un nucleu important de integrare demografică și de romanizare, ceea ce explică faptul că aici s-a descoperit numărul cel mai mare de inscripții ce utilizează formulele în cheștiune.

b) Menționăm rolul activ al militarilor, și mai cu seamă al legionarilor, care beneficiază de unele cunoștințe oferite de mobilitatea lor socială sporită, ce le permite să transgreseze frontierele provinciei. Tot aceștia, alături de elitele locale, sunt propagatorii modelelor și ai „modelor” în teritoriu.

c) Observăm rolul minor al Daciei Inferioare în difuzarea acestor formule și, în paralel, rolul esențial al Daciei Superioare. Dacia Inferioară, în lumina analizei statisticilor, prezintă un număr mult mai redus de inscripții la modă, atât din punct de vedere numeric, cât și din punct de vedere al diversității lor, ceea ce pune problema schimburilor culturale și culturale între regiunile de la nord și de la sud de Carpați, precum și a originii influențelor ce se manifestă în cele două zone. Desigur că pot fi invocate motive de tip economic, de prezență a materiei prime, legate de dezvoltarea urbană sau de staționarea unei legiuni, dar, pentru moment, statisticile, ce pot fi contrazise de descoperiri ulterioare, înfățișează realitatea sub această lumină.

LA MÉTHODE RAEPSAET-CHARLIER ET LES INSCRIPTIONS DE LA DACIE ROMAINE

RÉSUMÉ

Nous présentons ici l'ouvrage de M.-T. Raepsaet-Charlier (*Diis deabusque sacrum. Formulaire votif et datation dans les trois Gaules et les deux Germanies*, Paris, 1993) et tentons d'appliquer sa méthode aux Dacies. Ces dernières nous offrent en effet des formules identiques: *IN H(onorem) D(omus) D(ivinae)* sur 6 monuments en provenance du milieu civil et ne nous permettant aucune conclusion; *DEO/DEAE* sur 130 monuments, avec la mention de la divinité après la formule (d'Antonin Le Pieux à Gallien) et plus rarement avant (à partir de Marc Aurèle); *IN H D D* avec *DEO/DEAE* et *IN H D D* avec *PRO SALVTE* sont absents; *AVGVSTVS/AVGVSTA* sur 84 monuments (de Trajan/Hadrien à Trébonien Galle/Volusien) qui ne nous apportent aucun renseignement chronologique, la datation correspondant à celle de l'existence des provinces; *SANCTVS/SANCTA* sur 27 monuments (de Marc Aurèle à Gordien); *SACRVM* sur 115 monuments dont 20 nous donnent des indications insuffisantes pour établir une chronologie, la formule se rencontrant de Trajan à Gordien malgré une légère prépondérance au IIe siècle; *PRO SALVTE* avec ou sans *SVA (ET SVORVM)* sur 147 monuments

ayant la faveur des particuliers (entre 159/162 et 251/253) et *PRO SALVTE IMPERATORIS* (de 107 à 240), *D(omini) N(ostri)* (de 197/198 à 259/260), *AVG(usti)* (avec certitude uniquement en 200/203) sur 84 monuments, datés donc de la période 107–259/260 et ne pouvant en conséquence nous être utiles; *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) (et) IVNONI* sur quatre monuments ne nous offrant pas de critères sûrs (trois entre le règne de Marc Aurèle et celui de Philippe l'Arabe); *I. O. M. (et) IVNONI REGINAE* sur 20 monuments, dont huit nous fournissent des repères (135 – Gordien); *MATRES/MATRONAE* sur un seul monument (absence de critère chronologique); *GENIVS* sur 45 monuments, dont la moitié est datable de Trajan à Gallien; *GENIO LOCI* sur cinq monuments en provenance du milieu militaire (trois se situent dans la période 153/156 ou 164/168 – Gallien) mais constituant un échantillon trop restreint pour nous permettre une conclusion; *DIS DEABVSQVE (IMMORTALIBVS) OMNIBVS* sur 20 monuments en majorité militaires (première attestation en 173/175 et dernière sous Philippe l'Arabe ou Gallien); *NVMINI AVGVSTI/NVMINIBVS AVGVSTORVM* sur sept monuments postérieurs à 180 (la plus ancienne mention sûre sous Septime Sévère–Caracalla entre 198 et 209 et la plus récente sous Maximin). Nous comparons ensuite nos résultats à ceux concernant les Gaules et les Germanies et reconstituons une chronologie: sous Hadrien apparaît la formule, courante sous ses successeurs, *I. O. M. IVNONI REGINAE*, sous Antonin le Pieux *DEO/DEAE* et *GENIO LOCI*, sous Marc Aurèle *SANCTVS/SANCTA*, *PRO SALVTE SVA*, *DIS DEABVSQVE (IMMORTALIBVS) OMNIBVS*; c'est donc sous les Antonins que s'impose un nouveau type de formulaire sacré pour 100–120 ans, la période la plus productive étant celle des Sévères, durant laquelle on ne constate cependant aucun renouvellement (*NVMINI AVGVSTI* fait toutefois probablement son apparition en Dacie à cette époque). Nous soulignons enfin quelques phénomènes importants pour la diffusion des formules: le rôle fondamental des deux grands centres de la Dacie Supérieure (Apulum et Sarmizegetusa) par rapport aux deux autres provinces, des militaires et des élites locales.

